

EDIFICII DE CULT LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA (II)

II. Edificii de cult săpate în trecut

În această categorie se includ edificiile de cult săpate, integral sau parțial, la sfârșitul secolului trecut și în primele decenii ale secolului nostru. Unele au fost publicate de autorii cercetărilor, altele s-au păstrat la suprafață până în zilele noastre și au fost amintite, dar nu cu adevărat publicate, în revistele de specialitate ale vremii (este cazul templului lui Nemesis).

1. Templul sirian

Săpat în anul 1881 de către P. Király și G. Téglás¹, templul sirian de la Sarmizegetusa a fost publicat, 25 de ani mai târziu, de către unul din autorii săpăturii, G. Téglás². Discuția asupra acestui monument a fost reluată recent de D. Alicu, care a ajuns la următoarele concluzii³ (fig. 1):

Templul avea, probabil, o lungime totală de 17,70 m și o lățime totală de 10,60 m. Intrarea se afla pe latura sa de est și avea o lărgime de 2,20—2,40 m; ea dădea acces într-un pronaos (dimensiuni probabile: 5,80 × 2,50 m), din care se trecea, printre două coloane, în nava centrală. Nu este exclus ca între cele două coloane să fi existat o draperie, căci aceasta este caracteristică pentru cultele orientale⁴.

Înălțimea templului, judecând după diametrul coloanelor care nu putea depăși 0,50—0,55 m, era de circa 7 m; se respecta, în felul acesta, o proporție acceptabilă între lungimea, lățimea și înălțimea edificiului. Din păcate, nu avem elemente suficiente pentru a preciza stilul templului, dar sînt greu de acceptat capitелurile ionice propuse de G. Téglás⁵, dacă luăm în considerare frecvența lor extrem de redusă la Sarmizegetusa⁶.

Inscripția de fundație a templului are următorul text⁷: *Diis patriis / Malagbel et Bel (et?) Bel Ha/mon et Benefal et Mana/vat P(ublius) Ael(ius) Theimes Ilviral(is) / col(oniae) templum fecit solo et / inpendio suo pro se suis(ue) / omnibus ob pietate ipsorum / circa se iussus ab ipsis fecit / et culinam subiunxit.*

¹ Robert Kun, în *HTRTE*, III, 1883—1884, p. 85—86; P. Király, în *HTRTE*, V, 1889, p. 49; G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 321.

² G. Téglás, *op. cit.*, p. 321—330.

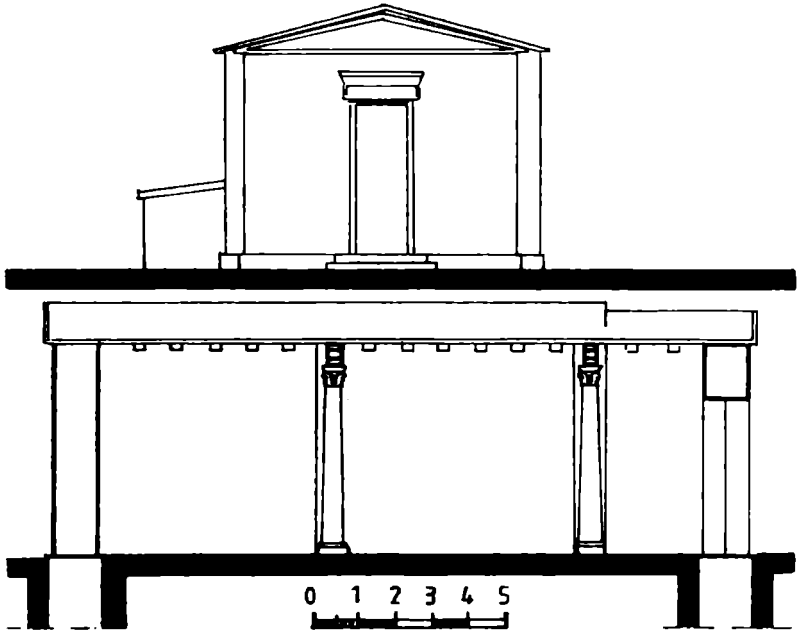
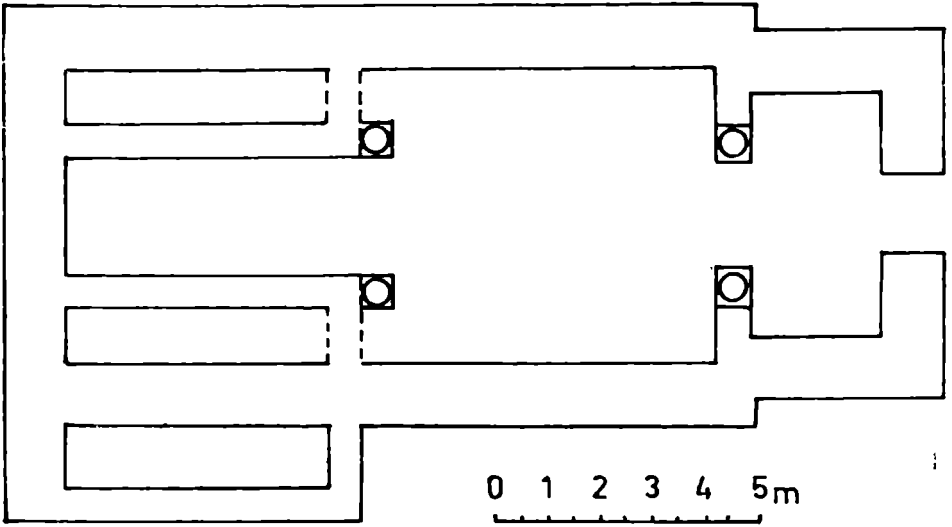
³ D. Alicu, în *SCIVA*, 30, 4, 1979, p. 625—629.

⁴ CIL VI 746; P. Király, *op. cit.*, p. 18.

⁵ G. Téglás, *op. cit.*, p. 325, fig. 3.

⁶ D. Isac, I. Stratan, în *Banatica*, II, 1973, p. 128—129; V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 206—209; M. Bărbulescu, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 235.

⁷ CIL III 7954; A. Betz, în *OmD*, p. 33—36; S. Sanie, în *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 575 (cu toată bibliografia); reproducem textul după lectura lui S. Sanie.

2

Fig. 1 — 1. Planul templului sirian, realizat pe baza datelor publicate de G. Tégls; 2. Secțiune și vedere frontală a templului sirian.

2. Templul zeului Mithras

Templul, așezat în partea de sud-vest a cetății, *extra muros*, pe malul stîng al pîriului Apa Mică, a fost săpat între anii 1881—1883 de G. Téglás și P. Király⁸. Din zidurile templului se păstrau, după afirmațiile autorilor, doar o parte din *cella*, pe baza căreia și prin comparație cu sanctuarele de la Hedderheim și Ostia, P. Király reușește să facă o reconstituire a templului, pe care o așează peste planul descoperirilor de material arheologic⁹ (fig. 2/1,2).

Această reconstituire a templului poate fi acceptată sau respinsă în totalitate. Orice intervenție în proiectul realizat de P. Király, pe baza altor analogii sau considerente, poate duce la alt plan, mai mult sau mai puțin apropiat de al său, dar cu același grad ridicat de incertitudine. Atît Fr. Cumont, cit și M. J. Vermaseren au acceptat planul lui P. Király¹⁰.

Extragem din lucrarea lui P. Király elementele concrete, lăsînd la o parte considerațiile sale; dimensiunile interioare ale celei: 3,80 × 4,20 m; grosimea zidurilor: 1 m; grosimea zidului din spate al celei: 1,50 m; prin calcul, P. Király a obținut lungimea totală a templului (44,23 m) și lățimea lui (12,44 m).

Cele două trepte care separă *cella* de nava centrală sau naosul templului au fost scoase de proprietarul de atunci al locului în 1879. Imediat în fața scărilor celei era un altar uriaș pentru ritual (nu putem ști dacă aceasta este doar o presupunere sau dacă s-a găsit într-adevăr urma altarului). Cella era, probabil, despărțită de naos de o perdea grea, obișnuită în ritualul cultelor orientale¹¹.

Zidurile celei erau vopsite pe un fond roșu cu linii șerpuite albastre și cu figuri geometrice. Cella era pavată cu un strat de *cocciopesto* gros de 0,05 m.

Cu statuile lui Cautes și Cautopates P. Király delimitează o extremitate a navei centrale (a naosului), iar cu „colțul de poartă“ (expresia îi aparține lui P. Király și poate sugera un bloc fasonat) marchează intrarea în naos, în care se cobora pe niște trepte. Fragmentele de coloană și capitellurile găsite în presupusul naos îl duc la ideea existenței a trei nave, delimitate de două șiruri de coloane. Fragmente de coloană și altare găsite în exteriorul porții „naosului“ îi permit să adauge un portic în față, completînd astfel pronaosul templului. Descoperirea unui mare număr de cărămizi de boltă îl duce la concluzia că navele erau boltite, iar pronaosul acoperit de o boltă în cruce. Sesizînd însă rezistența slabă a zidurilor păstrate, pentru a susține boltile își imaginează niște ziduri de sprijin între coloanele naosului. Astfel de ziduri de sprijin între coloanele interioare nu sînt cunoscute în arhitectura romană, ele dăunînd atît aspectului construcției cît și utilității sale. De aceea,

⁸ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 228 și nota 2 cu toată bibliografia mai veche, la care adăugăm M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, 1960, p. 297.

⁹ P. Király, *A sarmizegetusai mithraeum*, Budapeșt, 1886.

¹⁰ Fr. Cumont, *MMM*, II, p. 135; M. J. Vermaseren, *loc. cit.*

¹¹ Cf. *CIL* VI 746, atestînd donarea către un templu al lui Mithras a unei draperii împreună cu un altar și cu insemne divine.

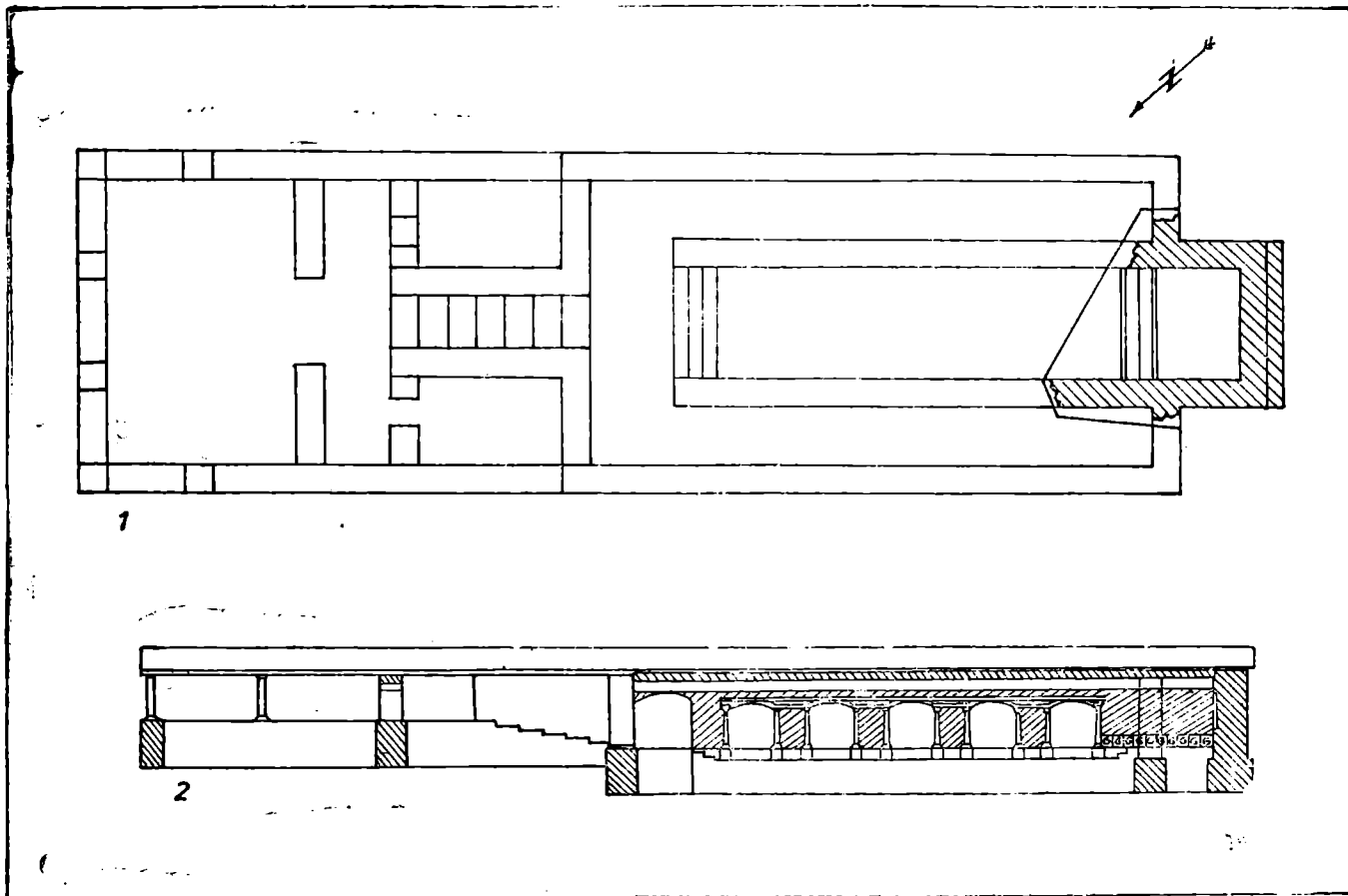

Fig. 2 — Templul zeului Mithras: 1. Plan; 2. Elevatione (după P. Király).

considerăm mai apropiată de realitate și mult mai simplu de realizat o boltă construită din arcuri succesive de cărămidă peste nava centrală, necesară pentru a imita peștera tradițională în care se desfășura cultul mithriac, navele laterale fiind acoperite de câte un tavan de grinzi de lemn care cobora în pantă ușoară spre exterior.

Templul fiind așezat în pantă, are zidurile celei, în partea de jos a pantei, mai adânci, dovada fiind faptul că s-au păstrat; zidurile pronao-sului, în partea de sus a pantei, aveau o temelie superficială, ceea ce a dus la dispariția lor totală.

O informație dată de P. Király permite schițarea unei cronologii a templului. El vorbește despre „incendierea sa de către barbari, incendiere demonstrată de cantitatea mare de cenușă, oase carbonizate, iar în straturile de jos cenușă amestecată cu moloz¹². Se pare că avem de-a face cu două incendieri ale templului. Prima o putem presupune în timpul invaziei marcomane, când întreaga zonă *extra muros* a fost mai mult sau mai puțin distrusă¹². Deci, templul exista înainte de 170, fiind restaurat după această dată. Pentru al doilea incendiu data nu se poate preciza.

În timpul săpăturilor a ieșit la iveală un material epigrafic și sculptural extrem de bogat (circa 200 de piese), publicat de P. Király¹⁶ și reluat apoi în toate lucrările referitoare la cultul lui Mithras.

3. Templul zeiței Nemesis

Așezat în imediata apropiere a porții de est a amfiteatrului, templul lui Nemesis a fost scos la lumină între anii 1891 și 1893, cu prilejul dezvelirii parțiale a amfiteatrului de către P. Király și G. Szinte¹⁴. Rezultatele săpăturilor n-au fost publicate, dar templul este amintit de G. Szinte, care ne-a lăsat, de asemenea, un profil și un plan al lui¹⁵.

Intervențiile făcute, în decursul timpului, pe monument i-au schimbat considerabil înfățișarea. Sondajele noastre de verificare n-au putut elucida toate problemele pe care edificiul le ridică. Totuși, se poate afirma că templul a fost construit peste o clădire mai veche care avea o curte și o fântină (fig. 3, F), dar a cărei destinație nu poate fi precizată pentru moment. Templul însuși a avut două faze de construcție, ale căror limite cronologice nu le putem încă stabili¹⁶ (fig. 3).

O inscripție¹⁷ provenind, probabil, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, dar ajunsă întâmplător la Marga (jud. Caraș-Severin), reprezintă, credem, chiar inscripția de fundație a templului. Ea glăsuiește:

Deae Nemesi Ael(ius) Diogenes / et Silia Valeria / pro salute sua et / filiorum suorum / mater et pater / ex voto a solo / templum ex suo / fecerunt colle/gio u[t]riqlari/orum.

¹² H. Daicoviciu, I. Plso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 163.

¹³ P. Király, *op. cit.*, p. 21—65.

¹⁴ J. Jung, în *AEM*, XVII, p. 108; G. Téglás, în *HT*, I, 1902, p. 69—70; G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1893—1896, p. 37, cu plan; pentru materialul descoperit, vezi D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured monuments from Sarmizegetusa* (= *British Archaeological Reports, International Series*, 55), London, 1979, nr. 89—105.

¹⁵ G. Szinte, *loc. cit.*

¹⁶ D. Alicu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 173—177.

¹⁷ IDR, III/1, 272.

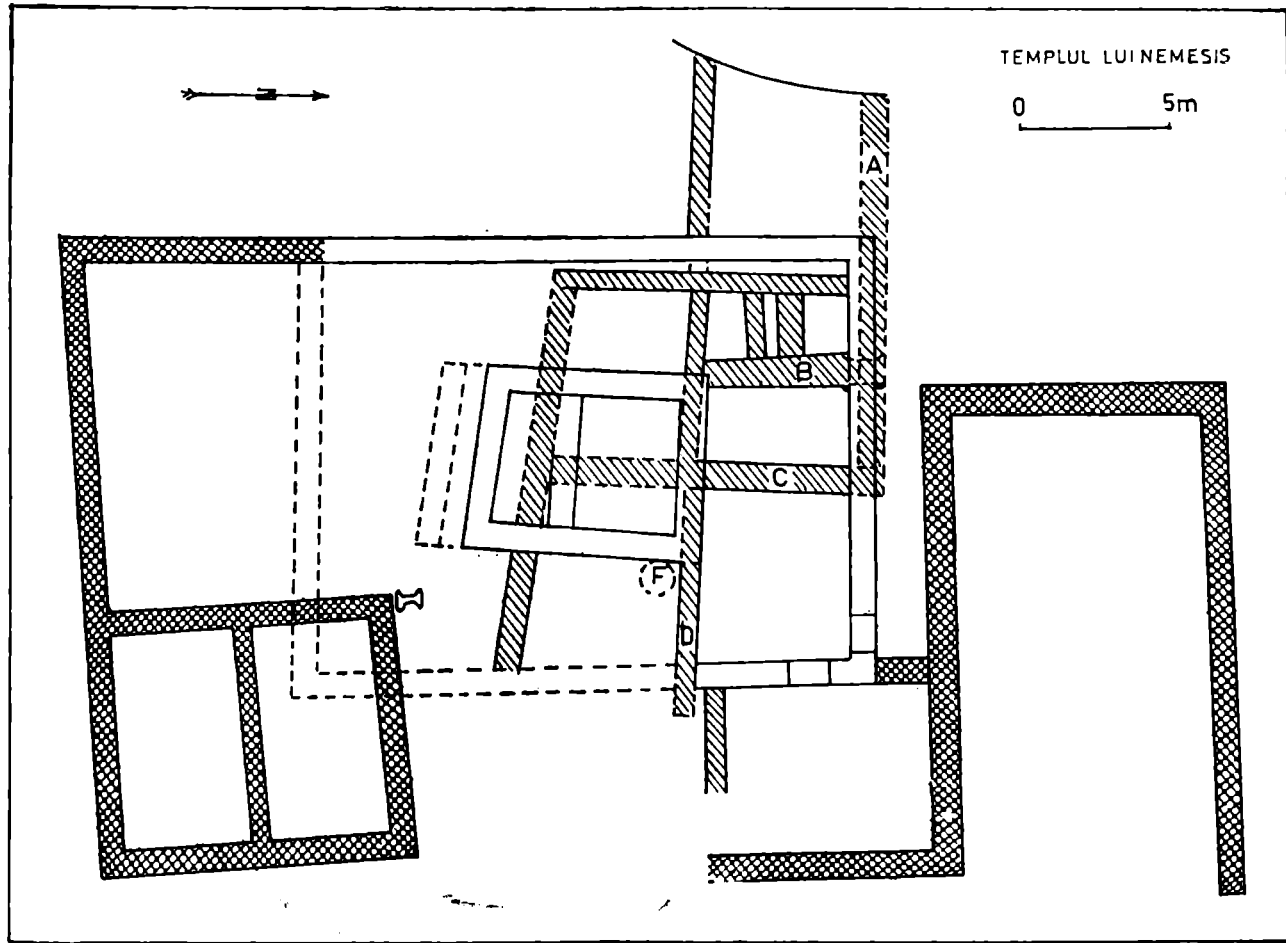

Fig. 3 — Planul general al construcțiilor de pe locul templului lui Nemesis.

III. Edificii de cult necercetate arheologic

Existența la Ulpia Traiana Sarmizegetusa a unor edificii de cult poate fi uneori demonstrată, altele numai presupusă, și pe baza materialului epigrafic, arhitectonic sau sculptural, descoperit întâmplător ori în urma unor sondaje.

Se impune, desigur, o selectare a acestui material, precum și a informațiilor bibliografice referitoare la asemenea edificii de cult.

În funcție de natura și de calitatea informațiilor, edificiile de cult necercetate prin săpături arheologice sistematice pot fi împărțite în trei categorii:

Categoria cea mai bine și mai sigur documentată (A) este reprezentată de edificiile de cult atestate prin inscripții în care apar denumirile de *templum* sau *aedes*.

Într-o a doua categorie (B) pot fi grupate acele clădiri sondate de-a lungul vremii, care sînt considerate, pe baza materialului epigrafic sau sculptural descoperit cu prilejul sondării, drept temple consacrate diverselor zeități.

A treia categorie (C) ar cuprinde un număr restrîns de construcții, bînuite doar datorită frecvenței ridicate a materialului epigrafic sau sculptural dedicat unei anumite zeități, descoperit întâmplător, fără precizări topografice, în ruinele Sarmizegetusei.

A.1. Templul zeiței *Caelestis Virgo*

Caelestis Virgo, identificată cu zeița africană Tanit, a fost puțin adorată în Dacia¹⁸. Cu toate acestea, la Sarmizegetusa i se ridică un templu de către un sclav imperial, Nemesianus. Inscripția de fundație a fost găsită prin anul 1910¹⁹, la nord-vest de oraș, într-un loc în apropierea căruia C. Daicoviciu a găsit mai tîrziu altă inscripție dedicată aceleiași divinități tot de un sclav, fapt care confirmă amplasarea templului²⁰.

C. Daicoviciu consideră, pe bună dreptate, că la Sarmizegetusa nu exista de fapt un cult al zeiței punice, ci că avem de-a face doar cu manifestări de loialitate a doi sclavi, dintre care unul ridică templul, față de Iulia Domna, soția lui Septimius Severus, adorată în Imperiu în ipostaza de *Caelestis Dea*²¹. Această împrejurare stabilește și limitele cronologice pentru construcția templului.

Inscripția: *Caelesti Virgini / Augustae / sacr(um) Nemesianus Caes(aris) n(ostris) / servos librarius tem/plum a solo pecunia su/a ex voto fecit.*

¹⁸ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 87.

¹⁹ B. Janó, în *ArchÉrt*, XXXII, 1912, p. 51; G. Finály, în *ArchAnzeiger*, 1912, col. 531; G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXIV, 1914, p. 354; *AnnÉp*, 1913, 50; *IDR*, III/2, 17.

²⁰ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 232; idem, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 88.

²¹ H. Drère, în *RevArch*, 1907, 2, p. 21 sqq; G. Téglás, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, *loc. cit.*

A.2. Templul zeiței Isis

Descoperirea unor altare²² dedicate acestei zeițăi, precum și reprezentările sale sculpturale²³ indică prezența unui adevărat cult la Sarmizegetusa.

Lespedea de fundație a templului, ridicat de o personalitate a orașului, cu responsabilități civile și de cult, M. Cominius Quintus, cunoscut și din alte epigrafe²⁴, este consacrată lui Dea Regina, zeitate ce poate fi identificată atât cu Isis cât și cu Iuno sau chiar cu Nemesis. În cazul Sarmizegetusei avem motive s-o identificăm cu Isis datorită faptului că există atât inscripția de fundație a templului lui Nemesis cât și dovada adorării Iunonei într-un alt templu²⁵.

Inscripția²⁶: Deae [Re]ginae / M(arcus) Com(inius) Q[ui]ntus (eq(uo) p(ublico) / pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae) et Anto(nia) Valentina eius / pro salute Claudi/ae Valentinae / templ(um) a solo fecerunt.

A.3. Edificiu de cult

O inscripție descoperită întâmplător în colțul de sud-vest al cetății a suscitât un interes deosebit din punct de vedere epigrafic, fiind amintită în mai multe lucrări²⁷. Ea a fost publicată inițial de C. Daicoviciu, care face și referirile la situația topografică a descoperirii²⁸. Inscripția este așezată de șapte preoți de origine asiatică și romană unei zeițăi palmyriene cu ocazia ridicării templului. Dacă C. Daicoviciu manifestă rezerve în ceea ce privește completarea primelor două rinduri, unde citește două litere (menționăm că rindurile întregi cuprind între 9 și 11 litere), I. I. Russu (care citește în primele două rinduri 5 semne) presupune în rindurile 1—2 titulatura unui împărat, respectiv Caracalla²⁹, iar S. Sanie presupune numele zeițărilor Malagbel, Bel și Belhamon³⁰. Problema rămîne deschisă.

Esențial pentru noi este faptul că într-adevăr în colțul de sud-vest al cetății exista un templu închinat unei sau unor divinități asiatice. Atât C. Daicoviciu cât și I. I. Russu datează inscripția în timpul împăratului Caracalla, ceea ce implicat datează templul.

În aceeași zonă, prin anii 1884—1885, fusese descoperit un relief reprezentând-o pe Victoria cu vulturul, imagine cunoscută în iconografia dolicheniană. Descoperirea a dus la localizarea acolo a unui templu închinat lui Iuppiter Dolichenus³¹. Inscripția și relieful, descoperite aproximativ în același loc, se completează reciproc, conferind un mare grad

²² CIL III 1428, 7907, 7908, 7920.

²³ D. Alicu, C. Pop. V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 254—255.

²⁴ IDR, III/2, 107, 108, 371

²⁵ H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 149.

²⁶ CIL III 7907.

²⁷ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 250—251, fig. 14; *AnnEp*, 1927, 56; I. I. Russu, în *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 587—589; S. Sanie, în *Epigraphica*, București, 1976, p. 146.

²⁸ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

²⁹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 588.

³⁰ S. Sanie, *loc. cit.*

³¹ G. Téglás, în *HT*, I, 1902, p. 73.

de probabilitate ideii existenței unui templu consacrat lui Iuppiter Dolichenus la Sarmizegetusa.

Inscripția (după C. Daicoviciu): ... M... / ... P... / [Pa]lmyr..., [I]abraen(us), Fl(orus?), M... / ... Bass(ius), Marinu[s], / [Max]imus Gora, Lu/[cius...] / Maximus Bars[emon] s[a/ce]r[dot(es)] templum / ex suo fecer(unt).

A.4. Edificiu de cult

O inscripție publicată inițial de G. Téglás³², după presupunerea lui de la Ulpia Traiana (inscripția a fost adusă de la Hășdat, în 1903, în muzeul din Deva), reluată și întregită apoi de N. Gostar³³, atestă existența unui edificiu de cult (*aedes*) undeva pe teritoriul orașului. Acest edificiu, ruinat de vechime, este refăcut și completat, printre altele și cu porticuri, de un anume Herculanus, decurion și edil al coloniei. Numele divinității căreia îi era consacrat templul nu este amintit.

Inscripția [Aed]em quae fuit / [vetu]state conlapsa / ... Herculanus / [dec(urio) col](oniae) aedil(is) omni / [impen]dio suo ampli/[avit cu]m porticibus / [et...] r[e]stituit.

A.5. Edificiu de cult

Altă inscripție, descoperită în apropierea amfiteatrului, la est de templul lui Nemesis, prin 1890 sau 1892, certifică existența a încă unei *aedes* la Sarmizegetusa³⁴. Templul a fost construit de M. Pomponius Severus, decurion și cvestor, și de M. Urbius Valerianus, amândoi patroni ai colegiului faurilor. Numele divinității nu apare, iar numele împăratului în cinstea căruia este așezată placa este martelat. Cu un anumit grad de probabilitate, acest împărat poate fi Caracalla³⁵.

Inscripția: Pro salute imp(eratoris) M(arci) Aur(elii) / Antonini Pii Aug(usti) / M(arcus) Pompon(ius) Severus dec(urio) col(oniae) quaest(or) / pat(ronus) coll(egii) fabr(um) / et M(arcus) Urbius Valerianus patr(onus) coll(egii) eiusd(em) / aedem pecunia sua fecerunt.

B.1. Templul zeiței Diana

Un fragment de altar descoperit înainte de 1888 în timpul unor săpături îi permite lui G. Téglás să presupună existența, în afara zidurilor orașului, în apropierea colțului de sud-est, a unui templu al Dianei³⁶.

De la Sarmizegetusa se mai cunosc încă două altare dedicate Dianei³⁷ și 11 reprezentări în piatră sau bronz³⁸.

³² Idem, în *Klio*, X, 1910, p. 495.

³³ N. Gostar, în *Materiale*, II, 1956, p. 639—642.

³⁴ G. Téglás, în *Klio*, XI, 1911, p. 504—505; *AnnÉp*, 1912, 76.

³⁵ G. Téglás, *loc. cit.*

³⁶ CIL III 7961; G. Téglás, în *HT*, I, 1902, p. 62; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 233.

³⁷ M. Bărbulescu, în *Dacia*, N. S., XVI, 1972, p. 205.

³⁸ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 19—29 (cu bibliografia pentru fiecare piesă).

B.2. *Templul zeilor Dis Pater și Proserpina*

În timpul unor săpături efectuate în anul 1883, G. Téglás descoperă reliefuri reprezentându-le pe divinitățile subpămîntene Dis Pater și Proserpina, într-un edificiu presupus de el mai târziu a fi un templu³⁹. Ca de obicei, localizarea este foarte imprecisă: la est de incinta orașului și de amfiteatru. Mai apropiată de adevăr pare a fi localizarea propusă de C. Daicoviciu, la nord-est de amfiteatru⁴⁰.

B.3 și 4. *Temple ale zeului Malagbel*

Descoperirea, undeva în zona templului închinat probabil mai multor divinități (vezi H. Daicoviciu și D. Alicu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p.83—84), a unei inscripții închinată zeului Malagbel a făcut ca acolo să fie localizat un edificiu de cult consacrat acestei divinități, numit convențional Malagbel I. Deși săpăturile noastre n-au scos la iveală nici o urmă care să confirme această atribuire, am ținut seama aici de numele convențional, dînd celorlalte două presupuse temple închinată divinității siriene denumirile de Malagbel II și III.

Malagbel II. G. Téglás și P. Király, pe baza unui altar votiv (CIL III 7956) descoperit la est de templul lui Dis Pater și al Proserpinei, identifică un templu consacrat divinității orientale Malagbel. Temeliile clădirii fiind distruse, autorii cercetării nu reușesc să-i întocmească planul⁴¹.

Malagbel III. Templul a fost săpat sub auspiciile Societății de istorie din Deva în anul 1889⁴². Nu numai că lipsesc planurile săpăturilor, dar chiar localizarea este diferit indicată de înșiși autorii săpăturii: la nord-est de amfiteatru, în apropierea lui Malagbel II, sau la nord-vest de castru⁴³. În timpul săpăturilor au fost găsite cîteva fragmente de inscripție (CIL III 12578).

B.5. *Templul sincretist*

În partea de nord-est a orașului, *intra muros*, s-au descoperit 6 inscripții dedicate unor divinități greco-romane și orientale. Acest lucru i-a permis lui C. Daicoviciu să presupună acolo un templu, intrat apoi în limbajul arheologic sub numele de „templul sincretist”⁴⁴.

B.6. *Templul lui Bel Hammon*

Pe baza unui „cap de coloană cu cap de Hammon”, G. Téglás și P. Király identifică, în apropierea colțului de nord-vest al cetății, *intra muros*, un templu consacrat lui Bel Hammon⁴⁵. Această piesă a fost iden-

³⁹ G. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXVII, 1907, p. 368—370.

⁴⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 263, nr. XII.

⁴¹ G. Téglás, în *HTRTE*, III, 1883—1884, p. 87; idem, în *HT*, I, 1902, p. 62; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 229.

⁴² G. Téglás, în *HTRTE*, VI, 1890, p. 130.

⁴³ G. Téglás, în *ErdMúzEgyletKiadványai*, VII, 1890, p. 392—393; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 230.

⁴⁴ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 81—88; idem, în *RE*, Suppl. 14, 1974, 643; I. Piso, în *StCl*, XVIII, 1976, p. 137.

⁴⁵ G. Téglás, în *HTRTE*, III, 1883—1884, p. 84; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 229.

tificată ulterior în muzeul din Deva ca fiind un capitel cu imaginea lui Iuppiter Ammon⁴⁶. Păreră noastră, bazată și pe faptul că nu se cunosc, cel puțin în Dacia, reprezentări ale zeului Bel Hammon⁴⁷, este că identificarea clădirii cu un templu consacrat acestei zeități este cu totul ne-verosimilă.

Tot atit de puțin probabilă ni se pare presupunerea la Ulpia Traiana, datorită aceluiași capitel, a unui templu consacrat lui Iuppiter Ammon⁴⁸.

C.1. Templul lui Iuppiter (IOM)

Fără îndoială, exista în metropola Daciei traiane un templu al triadei capitoline sau poate numai al lui Iuppiter. Concludente în această privință sînt cele 9 piese sculpturale, dintre care unele sînt statui de mari dimensiuni, înfățișîndu-l pe Iuppiter în ipostaza Verospi⁴⁹, și cele 15 altare închinăte lui Iuppiter Optimus Maximus⁵⁰.

C.2. Templul zeiței Cybele

Magna Deum Mater este prezentă la Ulpia Traiana prin trei opere sculpturale, dintre care una de mari dimensiuni⁵¹. Această statuie mare este deocamdată singurul argument pentru a presupune existența unui templu la Sarmizegetusa. Cultul ei era practicat în Dacia Superioară, inscripțiile sau reprezentările dedicate Cybelei fiind destul de frecvente⁵².

IV. Concluzii

Folosind toate sursele de informație disponibile, putem considera ca sigur existente la Ulpia Traiana Sarmizegetusa 12 edificii de cult; alte cinci pot fi socotite ca probabile, iar trei rămîn cu totul ipotetice.

Din cele 12 edificii sigure, patru sînt închinăte divinităților romane Liber Pater, Aesculap și Hygia, Silvanus și Nemesis; unor divinități romane (Diana, Dis Pater și Proserpina) le sînt închinăte două din templele probabile, precum și unul dintre cele ipotetice (Iuppiter Optimus Maximus). Patru edificii certe sînt consacrate unor divinități orientale și africane (zeii sirieni, Mithras, Caelestis Virgo, Isis), la fel ca și două temple probabile (așa-numitele Malagbel II și Malagbel III) și două ipotetice (cel închinat Cybelei și cel consacrat lui Bel Hammon). Pentru trei dintre edificiile certe, atestate epigrafic, nu se cunoaște divinitatea tutelară; o situație asemănătoare are și marele templu săpat în 1976—1978, considerat în trecut ca fiind închinat lui Malagbel (= Malagbel I), iar mai tîrziu ca onorînd mai multe divinități (Iuno, Diana și Hercules), căci în realitate nu există dovezi peremptorii pentru nici una din aceste

⁴⁶ D. Alicu, C. Pop. V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 438.

⁴⁷ Referitor la această zeităte, vezi și S. Sanie, în *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 579 sqq.

⁴⁸ I. Andrișoiu, L. Mărghitan, în *SCIV*, 27, 1, 1976, p. 51.

⁴⁹ D. Alicu, C. Pop, V. Wollman, *op. cit.*, nr. 46—54.

⁵⁰ D. Isaac, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 70.

⁵¹ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 133.

⁵² CIL III 1100—1102; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1931, p. 169; M. J. Vermaseren, în *IMCD*, p. 401—408.

opinii. În sfârșit, unul din templele probabile este așa-numitul templu sincretist, închinat atât unor divinități romane cât și unor divinități orientale.

Din punct de vedere arhitectonic templele săpate la Sarmizegetusa se pot împărți în trei categorii:

1. temple cu plan simplu;
2. temple cu plan specific;
3. temple cu plan clasic.

În prima categorie pot fi incluse 6 edificii de cult. În genere, clădirile aparținând acestei categorii au plan rectangular cu una sau două încăperi, cu un spațiu mai mult sau mai puțin amenajat pentru altar. Templul dedicat zeilor sirieni, cel al zeiței Nemesis, templul lui Silvanus și trei din templele sanctuarului zeilor medicinei au acest plan simplu. Aria de răspândire a tipului cuprinde întreg Imperiul.

În categoria a doua intră două temple care au un plan specific: templul mithriac și un templu romano-celtic.

Întreaga arhitectură a templelor mithriace încearcă să reprezinte o peșteră, evocând primele locuri de cult ale zeității. Din descrierea lui P. Király și din materialul de construcție descoperit aici rezultă că templul de la Sarmizegetusa nu făcea excepție de la arhitectura specifică misterelor mithriace.

Templul I din complexul de temple închinat divinităților vindecătoare are un plan oarecum deosebit. El constă din două incinte patrulate concentrice. Templele cu acest plan sînt cunoscute sub numele de temple gallo-romane⁵³ sau romano-celtice⁵⁴. Prima denumire o datorează originii și răspîndirii deosebite a tipului în Gallia. Se pare că primele construcții de acest gen au apărut în Gallia încă înainte de secolul I î.e.n.⁵⁵ M. J. T. Lewis încearcă și reușește să impună termenul de romano-celtic în locul celui de gallo-roman, încercare justificată de aria de răspîndire a tipului, care cuprinde pe lângă Gallia centrală, Britannia și Germania. El consideră acest templu ca o adaptare a stilului arhitectonic roman la religia celților. În funcție de aspectul exterior, M. J. T. Lewis stabilește trei variante ale tipului, după cum urmează:

1. templu cu turn central, înconjurat de un portic sau de un ambulatoriu;
2. templu fără turn central, cu acoperișul în două sau în patru ape;
3. templu cu *cella* descoperită, înconjurată de un portic sau de un ambulatoriu.

La primele două variante, el stabilește cîte cinci subvariante⁵⁶.

Principalul argument al lui M. J. T. Lewis în definirea celor trei variante este diferența de lățime a zidurilor celei față de cele ale patratului exterior, pe simplul considerent logic că zidul mai gros trebuie să susțină o greutate mai mare. Prin urmare, acolo unde zidurile celei sînt mai groase, avem de-a face cu un turn, deci cu prima variantă a

⁵³ H. Lehner, în *Bonner Jahrbuch*, 125, 1919, p. 74—162.

⁵⁴ M. J. T. Lewis, *Temples in Roman Britain*, Cambridge, 1966, p. 4—56

⁵⁵ Idem, *op. cit.*, p. 9.

⁵⁶ *Ibid.*

tipului. Existența celei-turn este probată de templul de la Autun⁵⁷, unde turnul se păstrează pe o înălțime considerabilă și se observă locul de îmbinare a acoperișului porticului.

O problemă ridicată de acest tip de temple este dacă în jurul celei era un ambulatoriu sau un portic deschis. M. J. T. Lewis este de părere că porticul era mai apropiat de cultul atectonic al localnicilor. Cu totul de altă părere este K. W. Muckelroy, care consideră că speculațiile teoretice privitoare la cult nu pot fi suficiente, iar dovezile arheologice care să ateste un portic în jurul celei la templele britanice sînt insuficiente⁵⁸.

În ceea ce privește templul de la Sarmizegetusa, câteva probleme rămîn deschise. Templul este inclus într-o incintă — *temenos* — în interiorul căreia majoritatea materialului epigrafic și sculptural este legat de cultul zeilor medicinei. Trebuie menționat faptul că în acest templu nu s-a găsit nici un element destul de sigur pentru a-l atribui unei zei-tăți anume. Cantitatea mare de opaițe din jurul său, o fîntînă aflată în apropiere, precum și prezența în aceeași incintă a unor temple închinat lui Aesculap și Hygiei sînt elemente care permit atribuirea și a templu-lui I divinităților vindecătoare.

Templul a avut două faze de construcție, în ambele faze cella rămînînd aceeași. Unul din zidurile celei este mai gros decît zidul patratului exterior, temelia este mai adîncă, iar calitatea zidurilor este superioară. Acestea pot fi câteva argumente care să pledeze pentru o cellă-turn, ceea ce nu presupune neapărat un etaj, ci doar o înălțare deasupra acoperișului, necesară iluminării interioare.

Patratul exterior al primei faze s-a păstrat intact la același nivel pe întreaga suprafață, chiar și pe latura unde este acoperit parțial de faza a II-a. O asemenea conservare egală ar fi fost imposibilă în cazul unei demolări, ceea ce înseamnă că zidul fazei I n-a fost demolat de constructorii fazei a II-a nici măcar pe latura de sud, unde cele două faze se suprapuneau. Concluzia logică ar fi că zidul fazei I nu se ridica mai sus decît nivelul păstrat și că el susținea un portic cu coloane subțiri, poate de lemn. De altfel, urmele unui puternic incendiu s-au surprins în exteriorul celei, la nivelul primei faze, marcînd de fapt sfîrșitul acesteia. În faza a II-a porticul dispăre, fiind înlocuit cu un ambulatoriu.

Apariția unui templu romano-celtic la Ulpia Traiana nu poate fi decît rezultatul colonizării încă din primii ani ai orașului a unor elemente romanizate de origine gallică sau germanică⁵⁹.

Atributele unui templu clasic sînt întrunite de templul dedicat lui Liber Pater și de templul presupus a fi consacrat mai multor divinități. Componenta esențială a templelor clasice de la Ulpia Traiana este *cella*. La templul închinat mai multor divinități, aceasta constă dintr-un *vestibulum* și o încăpere în care era instalat altarul propriu-zis; la templul lui Liber Pater, *cella* era o simplă platformă înălțată. În ambele cazuri, *cella* se afla mai sus decît nivelul templului, accesul fiind asigurat de câteva trepte. În fața celei era un peribol, înconjurat de o galerie cu co-

⁵⁷ H. de Fontenay, *Autun et ses monuments*, Paris, 1889, p. 21; A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, Paris, 1958, III; R. Schultze, în *Bonner Jahrbuch*, 125, 1919, pl. XXX.

⁵⁸ K. W. Muckelroy, în *Britannia*, VII, 1976, p. 173—176.

⁵⁹ M. J. T. Lewis, *op. cit.*, p. 10.

loane (portic). În cazul templului lui Liber Pater, în spatele celei erau amenajate trei încăperi, dintre care cel puțin una cu destinație sacră.

Cele mai apropiate analogii provinciale pentru acest tip de templu le găsim în Dacia la Micia⁶⁰, iar în Africa la Leptis Magna⁶¹ și Thuburbo Maius⁶². Templul de la Leptis Magna, descoperit în forul vechi, este consacrat lui Liber Pater și este datat în secolul al II-lea⁶³. Clădirea de la Thuburbo Maius, datată tot în secolul al II-lea, este mai apropiată ca plan de templul închinat poate mai multor divinități⁶⁴.

Incintă sacră — *temenos* — s-a găsit și s-a dezvelit doar la templele lui Aesculap și ale Hygiei. Incinta cuprinde, pe lângă cele patru temple, un altar în aer liber, o construcție mică pavată cu cărămidă (poate un bazin puțin adânc), două fântini și câteva gropi de cult în care erau depuse drept ofrandă opaițe, monede și vase. O situație asemănătoare se întâlnește la Lambaesis. Temenosul de la Lambaesis cuprinde și el câteva temple dedicate lui Aesculap și a fost construit în anul 162 e.n.⁶⁵

În faza a II-a apare un mic *temenos* și la templul lui Nemesis, modificat apoi în faza următoare, când este inclus în alte construcții.

Rămâne încă problematică existența unui *temenos* în jurul templului lui Liber Pater și în jurul celor două temple de la sud de el, consacrate — primul lui Silvanus și celălalt poate mai multor divinități. La templul lui Liber Pater s-a găsit în partea de nord, în exteriorul său, un zid urmărit de noi doar parțial. Acest zid poate, în principiu, să înconjoare templul lui Liber Pater, dar poate înconjura și întreaga zonă sacră de la nord de zidurile orașului.

Templele săpate la Sarmizegetusa s-au păstrat numai pînă la nivelul superior al temeliei. Din acest motiv este deosebit de dificilă reconstituirea lor, respectiv imaginarea suprastructurii. Elementele arhitectonice păstrate sînt puține și nu pot oferi o imagine completă în ceea ce privește decorația exterioară a suprastructurii. Mai multe elemente avem pentru precizarea stilului arhitectonic al clădirilor.

Un templu în stil doric, sobru, este templul lui Silvanus, ale cărui coloane și capiteli erau din gresie. De asemenea, baze de coloane și capiteli dorice s-au găsit și la templul lui Mithras⁶⁶. Templul lui Liber Pater este construit în stil corintic; ca material de construcție s-au folosit gresia pentru portic și marmura pentru *cella*. Tot în stil corintic, dar cu capiteli, coloane și baze de coloane din marmură, este construit templul mai multor divinități. La acest edificiu s-au găsit și fragmente din cornișa elegant profilată.

Nu avem nici o informație privitoare la stilul templelor lui Aesculap și ale Hygiei, unde nu s-au găsit capiteli, și nici al celorlalte temple, săpate înainte de 1973.

Considerații privind cronologia templelor de la Sarmizegetusa se pot face doar referitor la cele săpate după 1973. Se observă astfel, la

⁶⁰ C. Daicoviciu, *Dacia*, Cluj, 1969, p. 260—264.

⁶¹ A. Boëthius, J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, London, 1970, p. 466, fig. 173.

⁶² Idem, *op. cit.*, fig. 257.

⁶³ Idem, *op. cit.*, p. 467.

⁶⁴ Idem, *op. cit.*, p. 491, fig. 257.

⁶⁵ Idem, *op. cit.*, p. 492—493, fig. 187 c.

⁶⁶ P. Király, *op. cit.*, pl. VI.

templele lui Nemesis, Silvanus, Aesculap și Hygia și la cel închinat poate mai multor divinități, o fază anterioară construcției sacre, a cărei destinație este foarte greu de precizat (în unele cazuri nu poate fi exclus caracterul sacru al primei faze), distrusă violent prin incendiu încă în perioada lui Hadrianus.

Cel mai vechi templu de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa pare a fi templul romano-celtic din incinta sanctuarului lui Aesculap și al Hygiei. El a fost datat în primele decenii ale secolului al II-lea pe baza materialului arheologic și a monedelor descoperite aici. După refacerea sa consecutivă unui incendiu, refacere nedată cu siguranță, dar de presupus în a doua jumătate a secolului al II-lea, probabil după războaiele marcomanice, el continuă să funcționeze pînă la începutul secolului al III-lea, cînd cade, pare-se, în desuetudine, centrul activității deplasîndu-se spre clădirile de la sud de el.

Templele de la Sarmizegetusa au, în genere, o fază anterioară mijlocului secolului al II-lea. Ele suferă grave distrugerii în timpul războaielor marcomanice. Refacerile sînt substanțiale la sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei, unde două temple sînt complet demolate și înlocuite cu alte clădiri cu destinație sacră. Se intervine, de asemenea, în structura interioară a templului lui Silvanus, tot în urma unui incendiu izbucnit în a doua jumătate a secolului al II-lea. Acest templu va fi distrus încă odată în prima jumătate a secolului al III-lea, fără a mai fi însă refăcut. Cele mai puține distrugerii le suferă templul lui Liber Pater, care este totuși reparat după anul 170⁶⁷. Cît despre marele templu închinat, poate, mai multor divinități, el nu prezintă, așa cum s-a văzut mai sus, două faze certe. Sigur este numai că, în înfățișarea surprinsă în săpături, el a fost construit după războaiele marcomanice.

Toate aceste temple săpate integral, împreună cu altele atestate în aceeași zonă, descoperite în secolul trecut sau numai bănuite, formează o adevărată incintă sacră la nord de oraș. Bazele ei au fost puse imediat după întemeierea coloniei și ea a continuat să funcționeze, păstrîndu-și caracterul, pînă la abandonarea oficială a Daciei.

HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU

ADDENDA

Revista *Sargetia*, XV, 1981, p. 63—65, publică sub semnătura lui Joachim Nicolaus articolul *Asklepionul (sic!) de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, încercare de tratare monografică a sanctuarului consacrat zeilor medicinei.

Bazîndu-se pe un raport preliminar de săpături⁶⁸, redactat cu mult înaintea încheierii acestora, pe observații și măsurători proprii făcute la fața locului fără vreo consultare a colectivului șantierului, autorul comite o serie de greșeli. El confundă, de exemplu (p. 46) urmele martorilor de la careurile prin care s-a cercetat incinta sanctuarului cu fundațiile unui edificiu, inventînd astfel o clădire inexistentă. Reconstituirile propuse sînt, în bună parte, fanteziste, studiul abundă în note greșite și în trimiteri greșite la ilustrație, stilul este adeseori obscur.

Într-un cuvînt, studiul lui J. Nicolaus este inutilizabil și ne simțim datori

⁶⁷ H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 229.

⁶⁸ Idem, *op. cit.*, p. 225—231.

să atragem atenția cititorilor asupra acestui fapt. Rezultatele complete ale săpăturilor la sanctuarul lui Aesculap și al Hygiei pot fi găsite, expuse sintetic, în prima parte a articolului nostru, publicată în *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 1981, p. 73—80.

Din păcate, problema nu are numai un aspect științific, ci și unul etic. Ne vine greu să înțelegem cum își poate cineva permite să execute măsurători, să facă și să publice observații la un complex arheologic în parte inedit fără a lua măcar legătura cu autorii săpăturilor. La fel de greu de înțeles este și poziția redacției revistei *Sargetia*, care cunoștea bine situația reală și care n-a făcut nici un serviciu științei publicând un studiu plin de greșeli.

Nu ne rămâne decât să sperăm că asemenea practici condamnabile, care nu au ce căuta în arheologia noastră, constituie și vor rămâne o regretabilă excepție.